Скелі й вода. Вже осінь, збезлюдніли пляжі, хвиля розбурхано б'є в береги. Сидимо на камені, що колись, може, під час землетрусу, обвалився в море, неподалік стирчить із води інший уламок скелі, на ньому, напівзатопленому, чайка незворушно стоїть, велика, тонконога. Дивиться кудись у простір, наче думає.

Ще далі скеля-стрімчак могутньо виступає в море. На самій вершині її видно вагончики з антенами — там мешкають хлопці-прикордонники. Сьогодні Винокур має зустрітися з ними.

— До свята Перемоги ось ідемо,— каже він,— кличуть, щоб поділивсь пережитим, і, мабуть, треба для молоді щось би веселіше, а мені все той випадок з думки не сходить, одна з тих ночей...

Відомо, які вони, фронтові ночі, а ця... Така була темна, що темнішої вже, здавалось, ніколи й не буде в житті. Ну та що тобі говорити. Вишикував я на галявині своїх орлів, перевірив, чи всі взяли з собою порожні речові мішки, як було наказано, і повів. Куди? А чорт зна й куди! В пітьму кромішню, в багнища, лісом — за сухарями!

Треба сказати, що голодували ми перед тим кілька тижнів дико, страшенно. Відтоді, як вивантажились наприкінці зими з сибірських своїх вагонів та пішли день і ніч місити на захід грязюку, довелося розпрощатися з польовими кухнями, бо де вже було їм добутись до нас, у ті мокрі чорні ліси та яруга... Надовго ми там застряли, відрізані від світу цілковитим бездоріжжям. Живем кротячим життям, пострілюєм, позатягавши ремінці на останню дірочку. Доходило сюди — та й то нерегулярно — тільки те, що можна було на плечах принести вночі. Якось підкинули тушонки без хліба, іншим разом пшона та іржавих оселедців знову ж без хліба,— робіть, хлопці, з цим добром, що знаєте... Ну солдат і тут знайде вихід: жменька пшона на котелок води і вже тобі суп вариться чи принаймні щось схоже на нього, а оскільки солі нема, то вкинемо для присолу в цей так званий суп хвоста з оселедця... Коли ж

на узліссях став вилізати з землі дикий часник, почала братва і його промишляти: доберуться по-пластунському і давай виколупувати ножами та багнетами (хтось же й помітив серед першої весняної травки той солдатський женьшень!). А ночами на торішні картоплища стали робити вилазки; іноді навіть при світлі ракет, під обстрілом. Картопля, перезимувавши невикопана, вже, звісно, стала нікудишня, крізь пальці тече, але й з такої солдат зуміє вимудрувати якийсь делікатес. Не доведи його скуштувати нікому...

В такій от були ситуації, коли підкликав мене комбат:

— Набирай, Винокур, команду і в похід... Там у полк нібито сухарі прибули.

Я розумів, яке це довір'я. Посилають тебе на завдання, прямо скажем, делікатне, таке, що вимагає людей з репутацією бездоганно чесних, а що вибір упав на тебе, взводного командира, якому з обов'язку служби наче й не належало б таким ділом займатись, тільки підкреслювало важливість операції.

Отже, йдемо. Чвалаємо в суцільній темряві лісовою просікою, мовчки місимо бездонну грязюку. Розмісили — ноги не витягнеш. З сусідніх батальйонів теж брьохають команди, одну з них веде знайомий лейтенант Гараджа, від нього дізнаюсь, що сухарі навіть не в полку, вони десь аж у дивізії застряли,— звідки доведеться їх нести на своїх горбах. Набавляємо крок, рухаємось майже форсованим маршем, люди мов скупані, вже не тільки гімнастерки — навіть сукно шинелей попромокало наскрізь: якби це вдень, видно було б, як на твоїх орлах шинелі димом парують... Однак поспішати треба, жену, скільки дозволяє темрява, бо не пізніш як удосвіта маємо й повернутися в батальйон, а шляху, якщо цю тванюку можна назвати шляхом, кільканадцять кілометрів. Та ще й в пітьмі лісовій — в темряві туди, в темряві й назад... Не відставай, підтягнись, скоріш, братці, скоріш! Важко дихають люди, хлипають, чвакотять чоботи, голий вітер над ними гуде в голих чорних деревах.

Знеможені мої орли, та одначе стараються, дають темп, розуміють усі, що треба. В мене і в самого в чоботях, чую, грязюки повно, та хіба на такі речі тоді зважа-лось! Молодість виручала. І взагалі на фронті, як відомо, людський організм ставав залізним, жаль, що не залишається він таким і до кінця днів...

Нарешті попереду крізь дерева проблиснули вогні: віхтяні смолоскипи червоно горять, люди коло машин метушаться. Підійшли ближче, вступаєм у зону світла від тих смолоскипів, що, приткнуті між деревами де-не-де, чадно, жирно горять, кидають червоні відблиски на все... Табун "студебекерів" збився на галявині, тут же, посеред грязюки, на розстелених брезентах, ваги стоять: дивізійні та полкові годувальники наші при смолоскипах розважують сухарі, хмуро й заклопотано роздають їх прибулим з передової командам.

Ненадовго залишив я свою забрьохану охлялу команду, відлучився довідатись у вагарів, за ким і коли мені одержувати, повернувся, а хлопці мої вже в незрозумілому збудженні, в перешепотах якихось веселих, змовницьких...

— Що тут у вас?

Декотрі щось гризуть з рукавів, не криються й від мене:

— Он там, на тій машині... Лантух прорваний... Вони з нього самі сиплються!..

Ну да! Як із рогу достатку! Знаєм ці штучки... Прикрикнути б, настрожити, заборонити, але чи так уже тобі та бурда з оселедцем в'їлася в печінки, чи що інше, тільки за мить і вашого взводного наче штурхонув хтось у пітьму, де позад машин чулася гарячкова вовтузня. А що "студебекери" з вантажем по саме черево сидять у багнюці, то зовсім просто було й учепитись за борт — учепився, переважився, і ось рука в темряві сама шугнула в дірку прорваного мішка, в те казкове

дупло з сухарями... Ще ніби аж теплі були вони, самий доторк до них — шорстких, хліб'яних! — уже був насолодою. Гребнув раз, гребнув два — і кишеня повна. Тепер можна було розкошувати. Наповнена кишеня стала, мов торба, шинель відстовбурчується, і ніби кожному стрічному видно, з яким ти зараз уловом. Відійшов між дерева, в гущавінь, де темніше, і похапцем давай гризти. Після того, як на безхліб'ї живіт до самої спини тобі приріс, мав би хіба ж такий смак зараз відчути, а проте смаку не було, сама гіркота якась — гіркота і все. Гризу їх, а вони мене гризуть: до чого ж це ти дійшов, товаришу взводний? Та невже оце аж так вона тебе ухоркала, упослідила ця розпроклята війна? До такого гріхопадіння дійти, піддатись на таку жалюгідну спокусу?.. Вчительський інститут закінчив до війни, сам наставляв дітвору — цього не можна, це погано, так не роби. А тепер глянь на себе: як злодюга стоїш у кущах у мокрій забарложеній шинелі, спиною до смолоскипів і крадений сухар гризеш... Уже він не тільки гіркий, уже й солоний чомусь... Оцього ще бракувало! Сльозу пустити! Ану візьми себе в руки, товаришу лейтенанте! Негайно ж наведи порядок у розкислій своїй душі!

Вернувся до своїх, обтяжений тягарем сорому й провини, але сповнений рішучості отямити підлеглих, вивести їх із гріхопадіння: якщо й досі там хтось шастає в темряві по кузовах, накажу зараз же припинити... А що й сам не втримався, спокусився, то це ще більше розпалювало бажання зігнати на інших злість, накричати, присікти зі всією суворістю. Однак потреба в цьому відпала сама собою: біля машин уже було виставлено вартових.

А сухарі просто вогнем печуть у кишені, не знає товариш взводний, що з ними й робити. Став заспокоювати себе, що, зрештою, це дрібниця і ти ж таки на війні, де багато що відбувається зовсім не так, як за мирних обставин: те, що раніше сприймалось би як дикість, потворність, тут часом вважається річчю майже природною. Одначе все це мало втішало. Війна війною, а все-таки не забувай, хто ти є. А, виходить, забув: не подумавши кинувся на той "студебекер", мов злодійчук який-небудь, запустив руку в цупкий паперовий мішок!..

Тим часом усе нові прибували команди, і з однією з них прибула... Ну ти ж її повинен знати: Ліда Половецька, медсестра з третього батальйону. Пам'ятаєш — ще до твого поранення,— як на фронт мчалися ешелонами та вискакували на станціях кип'ятку набирати... Одного разу й вона вискочила — без шинелі, в самій гімнастерці... То було на станції Тайга! Ще там вона мені в око впала. Зустрічалися після того лише зрідка, від випадку до випадку, а тут ось нарешті знов доля звела... Тільки з якої ж нагоди: біля сухарів, під смолоскипами, що світять на нас, палахкотять якось ніби по-дикунському, червоно, ятристо, ще й полум'я вітер ганяє... Ах, Ліда, Ліда! Біля ешелону яка ото була: весела, радісна, щічки горіли, мов яблучка, а тут стоїть бліда, змарніла, синці лягли під очима. Та все ж, загле-дівши мене, усміхнулась, зраділа, бачу, ну, а я — що вже й казати — на сьомому небі!

І так хочеться якусь їй зробити приємність.

— Голодна? — питаю. Знітилась:

— Як усі.

— Наставляй кишеню!

Не розуміє, в чім річ, а я:

— Наставляй, наставляй!

І раз-раз — уже всі мої сухарі в Лідиній кишені... І не питай, сестричко, звідки вони, хрумай собі на здоров'я!

Так легко після того стало, так вільно. Ніби спокутував свою провину.

Ліда стоїть під сосною, делікатно гризе сухарик.

— Не гіркий?

— Що ти... Просто солодкий!

Дуже гарно дивитись, як вона гризе. І помітно повеселішала.

— Настрій у тебе, здається, трохи покращав?

— Звичайно! Дістався ось Лідці сухар, і вже вона майже щаслива... Так мало тут людині треба! Війна до краю спростила людські бажання...

— Найголовніше з бажань зосталось...

— Яке?

— Щоб не стріляло, як наші хлопці кажуть...

— Це правда. Це найголовніше. Щоб жити. Та щоб любити,..

— Але ж, Лідо: любити — хіба це мало? Згадуєм, як їхали, які там сніги чисті біліли, коли

наші ешелони мчались на фронт.

— А тут така багнюка...

— На зупинках ти в сніжки все грала. Пригадуєш? Усе з тим лейтенантом із артполка... Ми аж заздрили йому.

— Лейтенанта того... вже нема.

Перестала й сухар гризти, обличчя знепорушніло, мовби замерзло. Нема! А який красень той був лейтенант, смаглій чорнобровий... Сміху

повно в очах, життя молодого,— здавалось, ніяка куля його не візьме. Чуб смолисто-чорний на очі раз у раз спадав, коли він у захваті, в натхненні юнацькім ліпив чергову сніжку, міцно здавлював, а вона не ліпилась: сніг там був зовсім роз-сипчастий, осклянів під скаженим ясним морозом... Раз жменя Лідиного снігу попала артилеристові просто в його розвихрений чуб, і він одразу посивів, але тільки на мить.

І от — нема. В розквіті, в самій красі перестала існувати людина... А скількох нас чекає те ж саме? Може, й зараз когось уже нема з тих, на кого тут ще відважують на вагах сухарі... І така мене раптом лють узяла на тих, що прийшли, вдерлися, що стільки нам горя принесли, нівечать наші життя!.. Ліда якимось відстороненим поглядом дивиться перед себе, наче для неї все довкола тут дивне й незрозуміле — і ліс цей нічний, і люди, що, раз у раз сварячись, клопочуться над сухарями, і кужелі смолоскипів, що димлять з-поміж гілля роз'ятрілим ганчір'ям, скапують жирним вогнем.

Ледь освітлена постать дівоча стоїть переді мною в забейканій, якійсь недоладній своїй шинельчині, стоїть зігнувшись, стужено підпирає спиною сосну. Золотиста цівка сосни біжить угору, зникає десь у темній височині. Чути, як дужий вітер зі стугонінням перебігає верхами.

— Як гуде,— каже Ліда, дослухаючись до стогону верховіть.— Кажуть, це нагадує морський прибій... Той артилерист був родом з приморського міста... Ти коли-небудь бачив море?

— Ні.

— І я ні...

— На нашу долю тільки море крові зосталось.

— Та ще ж і краю цьому морю не видно. Чомусь мені врізалась у пам'ять та ніч. Може, що,

розстаючись, Ліда руку мені подала, чого раніш не робила.

До своїх ми повернулися вчасно, ще за темноти, а от ділити сухарі (розкладаючи їх, як було заведено, купками на плащ-наметах) уже не довелось, роздали абияк, на хіп-хап: не до них було, на світанку — наступ, атака!

Майже місяць перед тим сиділи фріци навпроти нас через балку, через яругу, укріпившись на протилежнім узліссі. В землю вкопались, дріттям оплелись, а як сонечко — на бліндажах онучі сушать, нахаби... Після кількох наших невдалих атак, коли тільки трупом встелилось дно балки, настало щось схоже на затишшя, снайпери лише перестрілювались. І ось цей світанок із залпом "катюш"! Не знаємо, звідки вони взялись, як дістались у ці нетрі, і взагалі їхню музику ми тоді вперше почули. Але ж який то був залп! Сліду не стало від фашистських поганих онуч, полум'ям усе взялося та димом, і ми разом ринулися в той дим...

Цілий день тривав бій, із-за кожного стовбура дзизкали кулі, кожне дерево доводилось у них відвойовувати. Лише надвечір, коли противника вибили з лісу, змогли ми нарешті перевести дух. Вибити вибили, але ж скільки і наших лягло! По всьому лісу шинелі сіріють, розпластані, лежать наші хлопці серед торішнього листя, серед перших пролісків та дикого часнику, що всюди так і лізе тут із землі, та нікому вже не потрібен...

Ідемо надвечір з політруком серед знівеченого лісу, по місцях, де був бій, впізнаємо серед полеглих то того, то іншого, і раптом він каже:

— Дивись!

Між пеньками валяється сумка з червоним хрестом, і неподалік і сама медсестра розкинулась у кирзових своїх чоботятах. Під шинеллю, широко розтікшись, кров затужавіла: вся прикипіла нею наша Ліда до землі. Лице зовсім спокійне, рука вільно відкинулась, а збоку, помічаю, напіввисипавшись з кишені, виглядають... сухарі! Підсмажені, пшеничні, ті самі, видно,— мої. Тільки не до них уже Ліді: в небо кудись задивилась, незрушно, навік...

Товариш мій умовкає.

Чайка в дивовижній терплячості все ще біліє на темнім уламку граніту, через який уже раз у раз перехлюпує хвиля.

Море помітно розгулюється. Ніякої в ньому зараз блакиті, сама сталевість, весь його простір аж попід обрії сивіє зовсім по-осінньому. І лише там, далеко, де з-під хмари снопом проміння іноді сонце пробризне, морська гладінь одразу ж спалахне в якомусь місці — ненадовго утвориться на ній, сяйнувши зовсім як улітку, сонячна галявина. І доки вона є, доки над нею не зімкнулася тінь, ми з товаришем мовчки дивимось на той, кинутий у просторі, хисткий острівець сонця, що серед безмежжя сивих вод усе перед нами сліпуче горить і трепеще.

1974